

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

08.03.2019

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

22.04.2019

Dr. Arş. Gör. Fatma KENEVİR

Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Din Sosyolojisi A. B. D.

SALAHADDİN ASIM'IN PENCERESİNDEN KADIN, DİN VE TOPLUM

ÖZET

II. Meşrutiyet devri, toplumsal yapı ve dini kurumların temel tartışma konularından biri olarak ön plana çıktığı ve dolayısıyla sistematik olmamakla birlikte din sosyolojisi çalışmalarının da başladığı dönemdir. Bu dönemde yaşamış olan Salahaddin Asım da, *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yayınlanan yazıları ile İslam sosyolojisinin habercilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Ancak söz konusu literatürde onun *Osmanlıda Kadınlığın Durumu* adlı kitabı ve *İctihad* dergisinde çıkan yazılarının göz ardı edildiği dikkat çekmektedir. Asım, toplumun o dönemki temel sosyal problemleri içinde kadınların mevcut konumları ile din algısı arasındaki ilişkiyi yazılarında ele almış ve bu alanda yeni sosyolojik kavramlar üretmiştir. Onun, kadının sosyal işlevsizliğini “karılaşmak” olarak kavramsallaştırması bu örneklerden biridir. Bu makale Asım'ın İslamcılığı ve kadın hakları konusundaki feminizme yaklaşan bakış açısı ile onun Osmanlıcılık, Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık olarak adlandırılan düşünce akımlarından birini tam anlamıyla benimsemeyerek kendince bir terkiye mi giriştiğini, yoksa köklü bir düşünce değişikliğine mi yöneldiğini ele almaktadır. Çalışma, Salahaddin Asım'ın eserlerine dayalı olarak ve nitel araştırma yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Batılılaşma, Aşırı Batılılaşma, Osmanlı'da Kadın, Türkiye'de Din Sosyolojisi.

WOMEN, RELIGION AND SOCIETY FROM THE PERSPECTIVE OF SALAHADDİN ASİM

ABSTRACT

Studies on the history of sociology of religion in Turkey were started from Second Constitution period in which social structure and religious institutions emerged as one of the main topics of discussions. Salahaddin Asım who lived during this period, is considered as one of the precursors of the sociology of Islam due to his approach in the *Sırat-ı Müstakim* journal. However it was ignored Asım's book (*The Status of Women in the Ottoman Empire*) and articles published in the *İctihad* journal in this literature. Asım's works deal with the relationship between women's position in society and the perception of religion among primary concerns of his time and he had produced new sociological concepts. For instance, he conceptualized the dysfunctionality of women as “karılaşma”. In this article, we will focus on Salahaddin Asım's approach on women's rights and his being Islamist. At the same time, the article discusses whether it is a radical change of mind or an effort to integrate movements such as Ottomanism, Westernism, Turkism, and Islamism. The study was prepared based on Salahaddin Asım's writings and by using the qualitative research method.

Key Words: Women, Westernization, History of Sociology of Religion, Modernization, Women in Ottoman.

Giriş

Salahaddin Asım,* Osmanlı topraklarında toplumsal değişmelerin hız kazandığı gerek siyasi ve ekonomik, gerekse toplumsal ve kültürel açıdan çeşitli sorunların baş gösterdiği bir buhran döneminde yaşamıştır. Doğum tarihine dair bir bilgiye erişilememekle birlikte, 1917 (Hicri 1335) yılında Medine’de bir hastalıktan dolayı vefat ettiği bilinmektedir.** Asım’ın yaşadığı bu zaman dilimi, çeşitli alanlarda fikir adamlarının toplumun geleceği açısından türlü çözüm önerileri arayışına giriştiği kaotik bir dönemdir. Özellikle II. Meşrutiyet’in (1908) ilanı, geniş kapsamlı bir ideolojik farklılaşma dönemine sahne olmuştur (Berkes, 2002: 410). Farklı düşünce akımlarının ortaya çıktığı bu dönem, dernekleşmenin, partileşmenin, düşünce ve sosyal hayatta çok sesliliğin hâkim olduğu çok çıktılı bir evre olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nu içinde bulunduğu çöküşten kurtarmayı ve onu eski gücüne kavuşturmayı amaçlayan bu düşünce akımlarının, çözüm önerileri açısından, bazen birbirlerinden oldukça uzak ve çatışma içinde oldukları belli iken, bazen de ortak noktada buluştukları görülmektedir. Dönemin düşünce akımlarını bu anlamda kesin çizgilerle birbirinden ayırmak zor olsa da, temsilcisi olarak değerlendirilebilecek fikir adamlarının yazılarının yayınlandığı dergilere göre bir tasnife gidilebilmektedir (Bkz. Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, 2010).

II. Meşrutiyet döneminde, tartışma konuları üzerine var olan düşünce ayrılıkları esas alınarak tasnif edilen belli başlı fikir akımları, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık’dır. Her ne kadar bu akımların, dönemin ilgili alandaki dergileri vasıtasıyla (örneğin, Türkçülük/Türk Yurdu, Batıcılık/İçtihad veya İslamcılık/Sırat-i Müstakim) sınırları çizilmiş gibi gözükse de bu sınırlar kesin ve net değildir. Peyami Safa (2010) ve Kaçmazoğlu’nun (2012: 11-12) belirttiği üzere aslında bütün bu fikir akımları bir anlamda Batıcıdır. Yani, Tanzimat ve Islahat fermanlarına uygun bir ideoloji olarak Batıcılık, Osmanlı bürokrat ve aydınlarının çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Osmanlıcılık gibi İslamcılık ve Milliyetçilik de, Batılılaşma siyasetiyle bağlantılıdır. Burada onları farklılaştıran ise ‘Batıyı tamamen her şeyiyle mi örnek almalıyız’ yoksa Kısmi Batıcıların dediği gibi, ‘Batının sadece teknolojisini mi almalıyız’ sorusuna verdikleri cevap olmuştur. Sonuç olarak, o dönem için Batıyı birçok yönüyle örnek almamızla devletin kurtulacağını savunan Batıcılık akımının yanı sıra Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcılık da kısmi Batıcılığı içinde barındırmaktaydı. Dolayısıyla dönemin renkli ve karmaşık havasında yetişen çoğu fikir adamına bu açıdan bakıldığında, onlardan her zaman tam bir tutarlılık beklemek olanaklı görünmemektedir. Her ne kadar günümüzde, o dönemin düşünürlerini belirli fikir akımlarının içinde değerlendirip, bütün görüşlerini de o noktaya çekme gibi bir tutum görüle de, bunun uygun ve makul bir yaklaşım olduğunu söylemek güçtür.

Berkes, II. Meşrutiyet dönemi olarak ifade edilen 1908 ile 1918 yılları arasında ortaya çıkan fikri ortamı, o zaman dilimine kadar gelen, iki yüzyıllık birikmiş çağdaşlaşma sorunlarının tamamını kapsayan bir tartışma dönemi olarak niteler. Ona göre, bu fikir akımları sonrasında meşrutiyet dönemi içindeki parti ayrılışlarına dek yansıyan -her noktada paralel olmamakla birlikte- bir ideolojik farklılaşmayı da ortaya koymaktadır. O, bu akımların partilere paralel olmama nedenini ise parti ayrılıklarının milliyetler arası veya milliyetlerle devletlerarasındaki ilişkilere odaklanmasıyla açıklar. O, *Osmanlıcılık* fikir akımı etkisinin kısa sürmesi nedeniyle kitabında *İslamcılık, Batıcılık* ve *Türkçülük* olmak üzere dönemde etkili fikir akımları olarak üç düşünce akımını ele almaktadır (Berkes, 2002: 410).

1. Salahaddin Asım’ın Düşünce Yapısı

Salahaddin Asım, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemi kabul edilen Meşrutiyet devri dergilerinde modernleşme, kadın ve din ilişkisi üzerine sosyolojik olarak değerlendirilebilecek analizlerde bulunmuş önemli bir isimdir. Hayatına dair detaylı bir bilgi bulunmamakla birlikte Belediye kütüphanesinde bulunan, Osmanlı son dönemine ait yazılmış bir katalog fişindeki bilgiden

* Bu makale, “1. Uluslararası İpekyolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu”nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan “Salahaddin Asım ve Osmanlıda Kadınlığın Durumu” adlı tebliğin içeriğinin büyük kısmının değiştirilmesi ve geliştirilmesi ile yeniden üretilmiş halidir.

** Asım’ın biyografisine ait bu kısa bilgiye ise, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler Katalog’una bir el yazısı fişinden ulaşılmıştır.

Asım'ın, 1914'de (1332 Hicri) Tıp Fakültesinden mezun olduğu ve 1917 (1335 Hicri) yılında Medine'de vefat ettiği anlaşılmaktadır. İlgili belgede, Asım'ın *Türk Kadınlığının Tereddidi* kitabının yanı sıra, çeşitli gazetelerde tıp ve içtihat üzerine makalelerinin olduğu, ancak hak ettiği parlak geleceğe ulaşmadan hazin bir şekilde vefat ettiği belirtilmektedir.¹

Meşrutiyet dönemi önemli fikir adamlarından biri olan Salahaddin Asım, yazın hayatına yaklaşık olarak 1908'lerde atılmış ve ilk yıllarında İslamcılık akımını temsil eden gruba ait olan dergilerde yazılarını yayımlamıştır. Sırat-ı Müstakim'de yayınlanan *İctimaiyat ve Şeriat-ı İslamiyye* (1908) ile *İlm-i İctimaa Nazaran İslamiyet* (1909) yazılarında toplumda kadının mevcut konumunun iyileştirilmesine ve toplumun iyiliği ve saadeti için şeriatın uygulanması gerekliliğine yaptığı vurgu dikkat çekmektedir. Bu anlamda, İzzet Er'in (Er, 2008: 85) ifadesiyle bu iki çalışmada Asım'ın İslam sosyolojisi yaptığını söylemek abartı olmayacaktır. Burada göz önünde tutulması gereken husus, *İslam Sosyolojisi* kavramının kendisinin de açık uçlu ve belirsiz olduğudur (Toker, 2011). Bu anlamda İslam sosyolojisi ile ilgili literatürde *İslami Sosyoloji* ya da *İslamcı Sosyoloji* gibi farklı tipolojilere de rastlanmaktadır (Toker, 2009: 91). Efe de çalışmada, İslam Sosyolojisi ile ilgili önemli gördüğü bu iki makaleye dikkat çeker ve o dönemde doğrudan İslam sosyolojisi olarak düşünülmeyen bu yazılar için 'bir nevi özel din sosyolojisi denemeleri' ifadesinin daha doğru olacağını belirtir (Efe, 2003:327). Ayrıca birçok çalışma, Asım'ı bu yazılarıyla (1908 ve 1909), Gökalp'ten önce din sosyolojisine temas etmiş isim olarak zikretmektedir (Çapçioğlu, 2009:223; Şahin, 2012:104; Akyüz, 2012:163). Bununla birlikte onun Sırat-ı Müstakim dergisindeki yazıları ile; *Osmanlıda Kadınlığın Durumu* adlı kitabı ve *İçtihat Dergisi*'nde çıkan yazıları arasında, onun kadın ve din meselesini ele alış tarzı bakımından önemli farklılıklar vardır. Özellikle kitabında eleştirdiği veya savunduğu fikirler göz önüne alındığında, onun hakkında; Nilüfer Göle'nin "*batı medeniyetinin şartsız savunucusu*" (Göle, 2008: 61) ya da Hilmi Ziya Ülken'in "*modernist İslamcı*" (Ülken, 1979: 395) şeklindeki tanımlamaları da abartı görünmemektedir.

1.1. İslam Sosyolojisi ve Salahaddin Asım

Salahaddin Asım, *İctimaiyat ve Şeriat-ı İslamiyye* başlıklı yazısında, dönemin İslamcı düşünce akımının savunduğu gibi, Batı medeniyetinin maddeten ileri olmasına rağmen, onun her şeyden önce ruhen ve ahlaken sefil halde bulunduğunu söylemektedir. Fransız, İngiliz, Alman ve Amerikan halklarının ahlaken çöküş içerisinde olduğunu altını çizen Asım, Fransa'yı örnek olarak göstermekte ve bu ülkenin madden ileride oluşunun, ahlakını ıslah etmeye yetmediğini belirterek, orada medeniyet adı altında vahşi uygulamaların, tecavüzlerin ve adetlerin olduğunu ifade etmektedir. Bu durumun en açık göstergelerinden birinin ise balo ve konferanslar adı altındaki uygulamalar olduğunu belirtmektedir. Ona göre bunların halkın ahlakı üzerindeki etkileri olumsuzdur. Onun burada özellikle üzerinde özellikle durduğu husus ise ahlaki bozulmalardan erkeklerden ziyade kadınların daha kötü şekilde etkileneceğidir (S. Asım, 1324/1908: 24). Arap ve İslam toplumlarını da eleştiren Asım, Arapların şeriatı hakkıyla tatbik ettiklerinde madden ve manen ileri durumda olduğunu, ancak ne zaman İslami uygulamalarda bozulmalar yaşanmaya başladı o vakit gerilemeye de başladıkları söylemektedir. Ona göre maneviyatın bozulması, maddi bozulmayı da beraberinde getirmektedir. Romalıların, ahlaki çöküş neticesinde geri kaldıklarını ve tarihten silinip gittiklerini savunan Asım, bunun bir *tabiat kanunu* olduğunu ve tabiatı istisna olmayacağını ifade eder (S. Asım, 1324/1908: 24).

Salahaddin Asım'a göre İslam şeriatından başka, sosyal münasebetleri gerektiği gibi düzenleyebilecek başka hiçbir kanun, hiçbir nizam mevcut değildir. İslam, beşeriyeti layıkıyla düşünebilen, anlayabilen bir tasavvura sahiptir. Asım için, Avrupa medeniyetinin ve özellikle de hukuk düzenlemelerinin birçok eksiklik ve kusuru bulunmaktadır. İslami bir toplum arayışında olan Asım'a göre, hukuk içinde cezalarda kısas tam anlamıyla uygulanmadıkça toplumda hiçbir düzen oluşamaz. Kısas, kalkarsa cemiyetin saadeti ve huzuru ortadan kalkar ve beşeriyete yazık olur. Ona göre, hiddeti ve şehveti önleyecek tek husus kısastır. İslam hukuk düzeninde, kısası kabul etmekle beraber cinayete sebep veren durumların da göz önünde tutulmasının salık verildiğinden bahseden

¹ Kendisine dair aynı dönemlerde Sırat-ı Müstakim dergisinde yazılarına rastlanan Ali Salahaddin (Yığıtoğlu) ile karıştırılsa da, yayınlarının içeriği kıyaslandığında, bunun doğru olamayacağı aşikârdır. Salahaddin Asım, daha çok sosyal problemlere değinen bir yazardır.

Asım, fakirliğin, zaruret durumlarının ve cahilliğinin cinayette ve fuhuşta etkisi olduğunu ama tam da sebep olamayacağını savunmaktadır. (S. Asım, 1324/1908: 24-5).

Salahaddin Asım'ın yazılarında özellikle fuhuş ve zina meseleleri üzerine yoğunlaşması o dönemde kadın ve modernlik meseleleri ile zina tartışmalarının gündemde olması ile yorumlanabilir. Öyle ki, 1910'da Ceza Kanunu'nda bazı değişiklikler yapılması için Meclis-i Mebusan'da görüşmeler başlamış ve zina yapan kadın ile erkeğe verilecek cezaların farklılığı hususunda büyük tartışmalar yaşanmıştır (Bulut, 1999). Avrupa halklarının ahlaksızlığı üzerinde ısrarla duran Asım'a göre, Batının olduğu gibi kabul edilmesi halinde bundan en çok zararı kadınlar görecektir. Ona göre böylesi bir durumda kadınlar, erkeklerin gayri meşru çocuklarını taşıyacaklar ve vücutlarıyla sefil olmuş bir girdaba yuvarlanacaklardır. O, Şeriatın tatbikini mahzurlu görme noktasında da, Osmanlı içindeki gayri Müslimlerin mevcudiyetinin öne çıktığını, ancak şeriatın uygulanmasının gayrimüslimlerin felaketi değil rahatlık ve saadetini sağlayacağını iddia etmektedir (S. Asım, 1324/1908: 24-5). Salahaddin Asım, ilk yazısının devamı olan *İlm-i İçtima*'a *Nazaran İslamiyet* başlıklı yazısında da şeriatın uygulanmasından dolayı meydana gelecek problemlerde ve çatışma durumlarında hangisinin bir diğerine üstün geleceği üzerinde durmaktadır. Bu yazısında, toplumlarda insaniyetten ziyade hayvaniyetin ağır bastığını ve bunun için de ahlaki düzenlemeye ihtiyaç bulunduğunu belirtir. Burada da onun üzerinde ısrarla durduğu nokta yine kadınlardır. Ancak bu yazısında kadınların eğitime ve toplumdaki konumuna daha fazla dikkat çeken Asım'ın kadın haklarına verdiği önem ortaya çıkmaya başlamaktadır. Kadınların şahsiyetlerinden ve toplumdaki işlevlerinden hariç vazifelerle meşgul olmasının toplumda yaratacağı sıkıntılara değinen Asım, onlara ilim ve fennin öğretilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Ancak bunun belli bir hüsn-i terbiye ve ahlak ile gerçekleştirilmesinin gerekliliğini söyleyerek, aksi takdirde bundan fayda yerine zarar görüleceğini vurgulamakta ve tesettürü kastederek de bu konudaki İslami sınırlara dikkat çekmektedir. Asım, sonradan yazacağı kitabında daha da detaylandıracağı, "karışmak" terimini ilk olarak bu yazısında, yani 1908'de, kullanmaktadır. Söz konusu kavramın çok fazla ayrıntısına girmediği bu yazısında; kadını toplumdaki görevlerinden ve işlevlerinden soyutlayıp onu ev hayatına, yani karılığa mahkûm etmenin toplumda yaratmış olduğu sıkıntıdan söz etmektedir. Ayrıca, aynı kavram çerçevesinde kadınların; toplumdaki çeşitli görevler için ilmi toplantılar, konferanslar gibi yerlerde bulunabileceğinin altını çizen Asım, bunun toplumun faydasına olacağını söylemekte, ancak kadınların konferanslara ve ilmi toplantılara katılmasının tesettüre riayet edilerek yapılmasını istemektedir. Bunun dışındaki balo ve konferanslarda kadınlarla erkeklerin bir arada bulunmasına hoş bakmayan ve bu durumun fuhşun yaygınlaşmasına neden olacağını belirten Asım, bunu da shevi hislerin ve ihtiyaçların baskınlığı ile açıklamaktadır (S. Asım, 1325/1909: 89).

Bireysel hislerin baskınlığı ile cinsel dürtü ve ihtiyaçlara dikkat çeken Salahaddin Asım, bireyler açısından sınırlı bir hürriyeti savunmakta, bireylerin tamamen hürleştirilmesinin sakıncalı olduğunu iddia ederek, bunun bir vicdan hürriyeti değil ancak nefis hürriyeti olabileceğini, nefis hürriyetinin diğer adının da hayvaniyetin esareti olduğunu belirtmektedir. Ona göre, fuhuş vs. gibi kötülüklerin icrasında da kişi, hür olmaktan ziyade hayvaniyetin esaretindedir. Görüldüğü gibi meseleye ahlak teorileri açısından da bakmaya çalışan Asım, bireysel özgürlük durumunda beşeriyetin ahlaken çöküşe geçerek, en feci tehlikeyle karşı karşıya geleceği uyarısında bulunmaktadır. Onun açısından, Avrupa medeniyeti, insanlığı maneviyattan ve ahlaktan soyutlayarak bir insanlık suçu işlemektedir. Avrupalıların medeniyetinden, sanayisinden istifade etmeye mecbur olmakla birlikte onların balo ve konferanslar gibi adetlerini, hareketlerini sorgulamamız gereklidir. Batının ahlaksızlığına karşı koymadaki en büyük güç ise İslam şeriatıdır. Asım, Avrupa'nın, böyle bir girdaba yuvarlanırken ve kendi beşeriyetin ıslahı için çabalarırken, kurtuluş ve beşeri saadeti için şeriatın gerekli olduğunu savunmaktadır (S. Asım, 1325/1909: 89-91).

Sırat-ı Mustakim'de yayınlanan yazılarında Avrupa'yı ahlaksızlıkla suçlayarak, bu ahlaksızlıktan kurtuluşa ve gerçek saadete giden tek yolun, İslam hukuk ilkelerinden geçtiğini belirtir. Asım, kadınların toplumsal hayata katılımının gerekli olduğunu savunduğu noktada da "tesettüre riayet etme" şartını koymaktadır. Onun bu yazıları, *Osmanlı'da Kadınlığın Durumu* adlı kitabında olduğundan daha farklı bir çizgide görüşler barındırmaktadır. Bu anlamda söz konusu iki çalışmada İslam, kadın ve toplum üçgeninde, konular aynı olmakla birlikte, konuya eleştirel yaklaşım açısından karşımıza iki farklı Salahaddin Asım çıkmaktadır. Dönemin İslamcı çizgideki yazarlarının yazılarının

yer aldığı *Sırat-ı Mustakim*'de, İslam sosyolojisi içinde değerlendirilebileceğimiz bir düşünce yapısında fikirler serdeden Asım'ın, sonrasında ise bu kez dönemin Batıcı fikir adamlarının yazılarının yer aldığı *İçtihat* dergisinde önceki yazılarına zıt olarak değerlendirilebilecek yazılar kaleme alması ilginçtir. O, *İçtihat* dergisindeki yazılarını da yine kadın konusuna ayırmış ve *Kadın Gibi, Kadınların Örtünmesi, Kadın ve Savaş* başlıklı yazıları ile kadınların aşağılanmasını, sosyal hayattan dışlanmalarını ve erkeklerden ayrı tutulmalarını eleştirmektedir. İşte Salahaddin Asım'ın şartsız bir Batı savunucusu ve feminizmin öncülerinden birisi olarak anılmasına neden olan da *İctihad*'daki bu yazıları ve *Osmanlıda Kadınlığın Durumu* adlı kitabıdır. Fikri çizgisi, *Sırat-ı Müstakim* dergisindeki yazılarından oldukça farklı bir konuma evrilen Asım'ın, bu görüşleriyle İslamcı bir çizgiden Batıcı bir çizgiye yöneldiği söylenebilir.

II. Meşrutiyet döneminde İslamcılar ile Batıcılar arasındaki en sert tartışmalar, kadın ve toplumdaki sosyal pozisyonu, kadının modernleşmedeki konumu ve bu durumun dine uygunluğu üzerinden yaşanmıştır. Bu tartışmalar, özellikle *Sırat-ı Müstakim* ve *İçtihat* dergilerinde yayınlanan yazılarda kendine yer bulmuştur. Kadın ve modernlik konusu üzerine meselelerde, düşünce akımları arasında keskin görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte, aynı fikir akımı içinde de görüş farklılıkları mevcuttu. Bu anlamda İslamcılar kendi aralarında, radikal ve ılımlı olarak adlandırılacak düşünce farklılıklarına sahiptiler. Örneğin o dönemde İslamcı düşünürlerden Musa Kazım Efendi, kadınların yüksek eğitim görmelerine ve iş hayatına katılmalarına karşı çıkmakta olup, çokeşliliğin de çoğalma ve iffet kurallarına uygun olduğunu savunmaktayken, diğer İslamcı fikir adamları özel şartlar dışında çokeşliliğe karşı çıkmakta ve İslami ölçüler çerçevesinde de kadınların eğitilmesini gerekli görmekteydiler (Bulut, 2013). Benzer şekilde dönemin Batıcı kabul edilen fikir adamları da toplumda kadının sosyal pozisyonu ile din ve tesettür arasındaki ilişki üzerinde özellikle durmaktaydılar. Örneğin, *İçtihat* dergisinin Cenevre'de yayımlandığı dönemde, Müslüman halkların nasıl kalkınacağı üzerine bir tartışmada, Fransız bir edebiyatçının “Kuran'ı kapat, kadınları aç” önerisine, şartsız bir Batı savunucusu olarak bilinen Abdullah Cevdet, “hem Kuran'ı hem kadınları aç” şeklinde karşılık vermiştir. Yine o dönemde ılımlı batıcılardan biri olarak anılan Celal Nuri de, toplumun gelişmesi ve devletin kurtarılmasının kadınların toplum hayatına dâhil edilmesiyle mümkün olabileceğini savunmuş, ancak bunun İslam'a uygun reformlar yapılarak düzeltilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla Batıcılar olarak adlandırılan düşünürler arasında da, kadın ve din konusunda tam bir fikir birliği yoktur (Aksoy, 2005: 78-79). Batıcılardan biri olarak zikredilen Salahaddin Asım'da, Türk kadınının dinsel kurumların baskısı altında ezilmesini ve yozlaşmasını, çok eşlilik, çarşaf giyimi, harem gibi dini yaptırım ve kurumlara bağlamaktadır. O, dinsel temelli geleneklerin kadını, “karılaştırma” olarak kavramsallaştırdığı duruma yerleştirdiğini ve bunun da kadının; salt dişi, zevce ve ana olarak görülmesine neden olduğunu belirtmektedir (Asım, 1989).

1.2. Kadın Hakları ve Salahaddin Asım

Salahaddin Asım, *Osmanlıda Kadınlığın Durumu (Türk Kadınlığının Tereddidi Yahud Karılaştırma)* adlı kitabında sosyolojik bir kavram olarak tanımladığı “karılaştırma”yı, özetle kadının “toplumsal işlevsellikten yoksun olması” şeklinde ifade etmektedir. Onun bu tanımına göre; kadının, toplumdan ve sosyal hayattan uzaklaşıp, sadece karılık ve dişilik gereksinimlerini yerine getirerek, türün devamını sağlayan konumuna getirilmesi bir çeşit karılaştırma. Olumsuz ve hastalıklı bir sosyal pozisyon olarak *karılaştırma*, toplumların tarihi ve medeni gelişmeleriyle ters orantılı olarak her toplumda mevcuttur ve toplumların medeniyet seviyesi arttıkça da *karılaştırma* azalacaktır. Asım'a göre erkeğin erkek olmasının, kocalıktan ve babalıktan ibaret olmayıp, toplumsal bir işleve de sahip olmasından bahsedildiği gibi, kadının da kadınlığı sadece zevce/eş ve çocuk anası olmaktan ibaret olamaz (S. Asım, 1989: 15-17). Bu bağlamda o, kadının analık ve karılık dışındaki, toplumsal işlevsizliğini, “karılaştırma” terimiyle ifade etmiştir. Bunun sosyolojik bir terim olduğunun altını çizen Asım, “... terimin bilimsel anlamı ise, doğrudan doğruya kadınların kadınlıktan analık ve insanlıktan önce ve ondan çok dişilik ve halk deyişiyile karılık yapımlarından ibarettir” şeklinde kavramı açıklamaktadır (S. Asım, 1989: 10).

Kadınları toplumsal işlevsellikten en az derecede yoksun milletlerin, Avrupalılar olduğunu ifade eden Asım, sonrasında Türkler ve diğer İslam ülkelerinin geldiğini belirterek, daha önceki makalelerinde eleştirdiği Avrupa ülkelerindeki kadınların konumuna bu kitabında bir nevi övgü getirmiş olmaktadır. Özetle, Asım'a göre, kadın vazife ve faaliyet noktasında toplumdan dışlandıkça

hem toplumsal olarak hem de ekonomik olarak pasif hale gelip *karlaşacaktır*. Asım, kadının tam ve bağımsız bir fert olması için bireysel olarak toplumun her şeyine ortak olması gerektiğinin altını çizmekte, kadınların, tam anlamıyla toplumun ve medeniyetin gelişimine aktif bir biçimde dâhil olmasının şart olduğunu belirtmektedir. Ona göre kadın, ancak bu şekilde; millet ve ırkına, sadece analığı dâhilinde katılarak, dişilik ve karılık yaparak işlevlerini yerine getiren adi bir hayvan olmaktan kurtulacaktır (S. Asım, 1989: 15-16).

Asım, ilgili kitabında Türk *karlaşmasında* en büyük etkenin din olduğunu savunmaktadır. *Tesettür, nikâh, talak, zevcelerin taaddüdü, veraset, çocuğun babaya aidiyeti, cariyeye ve odalık* gibi kadının karlaşmasına neden olan unsurların, dinin toplumsal ve şer’i esaslarından başka bir şey olmadığını ifade etmektedir. Onun açısından bu uygulamalar, kadını sadece toplumsal hayattan tecrit etmekle kalmamış, onu *karlaşmak* adını verdiği yalnız şehvet ve üremeye hizmet eden bir araç durumuna getirmiştir (S. Asım, 1989: 20).

Salahaddin Asım, *karlaşmanın* eski Türk kültüründe olmadığını bunun bir nevi dinle, aslında Arap kültürüyle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Böylece o, Türk toplumunun Arap kültürünü ve geleneklerini din adıyla almasının yanlışlığına işaret etmektedir. Osmanlı Devletinin uyguladığı bütün kanunların, nizamların, siyasi, içtimai ve iktisadi örgütlerin yalnızca bu tarz dini esaslar üzerine kurulduğunu ifade eder. Türklerin milli ve tarihi hayatına dinin ve beraberinde Arap kültürünün egemen olmasıyla birlikte, ters ve olumsuz bir akım ile toplumun yozlaşmaya ve çöküşe doğru sürüklendiğini belirtmektedir. Dinin, Türklerin karakterine ve tarihi din anlayışına uymaması nedeniyle, ondan, bu geleneksel din anlayışının asıl sahipleri olarak tanımladığı Araplar kadar faydalanılmadığını ifade eder. Buna karşılık Türklerin ruhuna ve karakterine daha uygun bir din anlayışı olan Şamanlıkta, Türk sosyal ve idari örgütlerinde kadın ve ananın daima erkeğin yanında ve hatta bazı yönlerden üstünde olduğunu da ilave etmektedir (S. Asım, 1989: 20-21). Bu görüşleriyle Asım’ın, başta Ziya Gökalp olmak üzere, Türkçü düşünce çizgisine de kaydığı görülmektedir. Bununla birlikte Salahaddin Asım kitabında dine yaptığı eleştirinin yanlış anlaşılması için de kitabının giriş kısmında özellikle buna dair bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir:

“Din ve İslamiyet hakkında görüşlerime gelince: Her şeyden önce şunu temin edeyim ki Türklerden sonra, İslamlara ve doğulara hürmet ve muhabbet beslerim. Esasen az çok değişiklik ve düzenleme ile her İslam milletinin aynı yoldan hareket ederek sonuçta birleşmeleri gerektiğine inanıyorum... İslam enternasyonalizmi etrafında, medeniyet namına ve sırf genel çizgiler aracılığıyla olmak şartıyla, birleşmeye çalışmak ve bu suretle koruyucu ve kurtarıcı bir İslam medeniyetinin çeşitli esaslarını, temel taşlarını, harçlarını oluşturmaktan ibaret olmalıdır.” (S. Asım, 1989: 12).

“Aynı zamanda benim din hakkında yazdığım şeyler dinin doğrudan doğruya benliğine ve ruhuna, maksat ve gayesine, işlevine değil belki bazı yanlış esaslarına ve yine yanlış anlaşılmuş uygulamalarına ait olduğu için hareketimin haklı olduğu inancındayım. Çünkü her din sonuç olarak toplumsal bir kanun olduğu için dinimizin pek kutsal ve büyük bir esas ve akidesi gereği olarak da her zamana göre değişim ve düzenlemeye tabi tutulmalıdır.” (S. Asım, 1989: 13).

Asım’ın bu açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, onun ve dönemindeki düşünürlerin yazılarının iyi anlaşılabilmesi için kullandıkları kavramlara özellikle dikkat edilmesi gereklidir. Bu noktada pek çok yazarda olduğu gibi Asım’da da “din” kavramı, bizatihi dinin kendisini anlatmak için değil, geleneksel din anlayışını anlatmak için kullanılmaktadır.

Asım’ın, gerek *İçtihat* dergisinde yayınlanan *Kadınların Örtünmesi, Kadın ve Savaş* gibi makalelerinde, gerekse bahsi geçen kitabında üzerinde önemle durduğu bir diğer mesele tesettürdür. O, tesettür probleminin sosyolojik olarak ele alınması gerektiğini söylemekte ve o döneme kadar da bu şekilde ele alınmamasından şikayet etmektedir. Ona göre, kadının toplumdaki rolü gün geçtikçe artmaktadır ve örtünme de bu bakımdan ele alınmalıdır. Bu çerçevede, kadını toplumdan tecrit etmesinden dolayı toplumun tesettür anlayışında sıkıntı vardır. Ona göre bu örtünme, kadını dışı saymanın hem eseri hem sebebidir (Ülken, 1979: 395). Yani, tesettür bir nevi karlaşma emaresidir. Bununla birlikte Asım, tesettürü gerçekte dinin doğrudan doğruya tesis etmediğini sadece tesettüre neden olan öncülleri ortaya çıkardığını savunmaktadır. Ona göre setr-i avret meselesinde de birçok

manasızlık ve çelişki vardır. Bu belirsizliklerin de tesettüre yol açtığını ifade ettikten sonra, tesettürün kadının namusunu koruma şeklinde değil, kadının erkeğe ait bir şey olduğunu göstermek suretiyle kadına bir koruma sağladığını ifade eder ve devam eder:

“Çünkü tesettür kadını hariçten medeni ve sosyal hayattan kapadığı için onun kişiliğini kaale almıyor, ancak onu erkeğin keyif ve zevki, hırsı uğruna, daha doğrusu erkek nam ve hesabına saklayıp himaye ediyor. Sebebi de erkek için daima kullanılmaya uygun ve elverişli bir halde bulunabilsin diyerdir” (S. Asım, 1989: 31).

Asım, *Sırat-ı Müstakim* dergisindeki yazısında tesettürü kadının sosyal hayata katılmasının şartı olarak sunar ve tesettüre uymanın altını çizer iken, burada dinin yanlış anlaşılmasından kaynaklanan ve kadını toplumsal hayattan dışlayan her türlü uygulama olarak daha geniş ve tam zıddı bir çerçevede tanımlamaktadır. Ona göre tesettür, kadını ve erkeği ayırarak, kadının toplumsal hayata katılımını ve faaliyetlerini yok etmekte, kadını atıl ve miskin yapmaktadır. O, tesettürün, Osmanlı medeniyeti içinde, toplumdan kadının dışlamasına neden olup, sosyal organizmanın bir yarısını sakat ve felç bıraktığını iddia etmektedir. Asım, kitabının ilerleyen bölümlerinden olan, “*Tesettürü Kaldırmak Zorunluluğu, Çare ve Araçlarıyla Yöntemleri*” başlığında ise tesettürün neden kaldırılması gerektiğini tekrar açıklamakta ve tesettürün amacı olan kadın vücudunu erkeğin şehvi bakışlarından saklama kısmının, tesettürsüz olarak da makul bir biçimde yapılabileceğini savunmaktadır. Tesettürün kaldırılması için de ilk adımın okullarda başlatılması gerektiğini belirtmektedir (S. Asım, 1989: 76). Asım'ın o dönem bazında tesettürden kastı ise günümüzde ki anlamı ile başörtüsü ve türban değil dönemin yaygın kıyafeti olan çarşafır.

Salahaddin Asım'ın *Osmalıda Kadınlığın Durumu* kitabında, onun daha önceki çizgisine zıt olmayan görüşleri de mevcuttur. Bilhassa dönemin Türk romanlarında sıkça işlenen, Batı'yı sadece şeklen taklit eden züppeleşmiş tiplerden o da kitabında bahsetmektedir (S. Asım, 1989: 147-153). Kitabının, “*Kibar Kadın Hayatı ve Karışmak*” başlıklı bölümünde sözünü ettiği *kibar kadınlar* tanımlaması da bunu ifade etmektedir. Adalar ve Moda, Şişli ve Nişantaşı'nın yüksek ailelerinden olarak tanımladığı bu kibar kadınları da *karışmak* kategorisinden farklı değerlendirmeyen Asım, bu kadınların özelliklerini de; fazla süslenmek, at ve araba ile gezmek, tur yapmak, yazın sayfiyelerde pinekleme, evinde piyano ve keman bulundurma, odalarını süslü ve tantanalı eşyalarla döşemek vb. ile tasvir etmektedir. Görüntüde ve şeklen sosyalleşmiş gibi algılanan bu kadınların, onun sözünü ettiği toplumsal hayattaki sosyalleşmeyle hiçbir alakasının olmadığını belirtmiş ve bu çevreye ait özel toplantılarda dans ve raksın yapıldığını, bira ve şarap içildiğini, serbest bir şekilde her şeyin konuşulduğunu, özetle kadın ve erkeklerin zevk ve fuhuşta özgür olduğunu vurgulayarak eleştirmiştir. Batıyı taklit eden ve Avrupa serbestliğine özenen bu seçkin zümreyi; yaramaz, tembel, yüzeysel olarak modernleşmiş kişiler şeklinde tanımlar ve bu kişilerin üreten bireyler olmadıklarını, sadece zevk ve fuhuşta özgür bireyler olduklarını söyleyerek eleştirir. Şerif Mardin'in, *Türk Modernleşmesi* kitabında (2011: 21-75) *aşırı batılılaşma* olarak bahsettiği, Tanzimat'tan sonra Türk romanlarında da bolca işlenen bu üst zümre hayatının bir benzerini Asım, kitabında, *serbest karışmak* kavramı ile kadınlar özelinde tarif etmektedir (S. Asım, 1989: 147).

Kadınların çalışma hayatına katılımı üzerinde de ısrarla duran Salahaddin Asım, kadının üreten bir birey olarak toplumsal işlevsellikten ve üretimden yoksun bırakılmasının Osmanlı'yı ekonomik olarak atıl ve yalnızca tüketici olan bir toplum haline getirdiğini ve bu nedenle de Osmanlı'nın üretim gücünün söndüğünü iddia etmektedir. O, bu şekilde kadınların, sadece üreticilikten mahrum kalmadıklarını, aynı zamanda bunun getirdiği bir çeşit tembellikle birlikte, sırf tüketim kültüründen oluşan israf davranışına da meyilli hale getirildiklerini savunur (S. Asım, 1989: 181). Asım, bu konularla ilgili olarak da, medeni bir toplumun inşası için yapılması gerekenlerin yer aldığı “*Milli Medeniyet*” adlı bir kitabından bahsetmektedir ancak Asım'ın böyle bir kitabına erişilememiştir.

2. SONUÇ

Günümüzde Meşrutiyet Dönemine yönelik araştırmaların sayısındaki hızlı artışa rağmen Salahaddin Asım'ın hayatına ve eserlerine yönelik bir çalışmaya henüz ulaşılamamıştır. Bu durumda, onun genç yaşta ölümü nedeniyle yayımlanmak üzere olan kitaplarının yayımlanamaması ve düşünce yapısındaki ani değişikliklerin etkili olduğu düşünülmektedir. Asım, her ne kadar son dönem düşünce tarihinde ismine yer verilmemiş ya da ismi gözden kaçmış düşünürlerden biri olsa da, o dönemdeki

mevcut toplumsal düzende kadının konumu ve din meselelerine dair tartışmalarda öne çıkan fikirleri ve özgün sosyolojik kavramlarıyla önemli bir isimdir. Onun dikkat çeken tarafı ise yazılarının özellikle kadın, din ve hukuk meseleleri etrafında toplanması, feminizmin öncüsü sayılabilecek görüşleri ve kadının toplumdaki konumunun iyileştirilmesine yönelik yaptığı vurgudur. Asım'ın ilk dönem yazıları da, kadının toplumdaki konumuna ve burada dinin rolüne odaklanmakta iken, konuya dair eleştirilerinin yönü ve içeriğinin zamanla değiştiği görülmektedir. Asım, dönemin İslamcılarının toplandığı Sırat-ı Müstakim'de yayınlanan yazılarında manen ve ahlaken çöküşe geçen Batının bu çöküşü engelleyebilecek hiç bir güce sahip olmadığını, bunu önleyebilecek tek gücün ise İslam'da ve şeriatta olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte şeriat düzeni bağlamında tesettür ve kısasa vurgu yaparken dahi İslam'ın bozulan uygulamaları yerine dini bir ıslaha vurgu yapması da dikkat çekicidir. Bu da Asım'ın ıslahçı bir çizgide İslamcılığa sahip olduğunu belirten Ülken'i (1979) akla getirmektedir. Asım'ın İctihad dergisindeki makalelerinde ve özellikle *Osmanlıda Kadınlığın Durumu* kitabında ise toplumda kadının konumu ve din ilişkisine yönelik eleştirilerinin yön ve şiddetinin tamamen değiştiği görülmektedir. O, dini gelenek ve algıya, din adı altında alınan Arap kültürünü dâhil ederek, bunların kadınların *karışmasına* ve toplumda geri konumda kalmasına neden olduğunu savunmakta; bu gelenek ve algıyı *tesettür, nikâh, talak, zevcelerin taaddüdü, veraset, çocuğun babaya ait olması, cariye ve odalık* gibi unsurları besleyen kaynaklar olarak yorumlamaktadır. Ona göre bunlar, baştanbaşa, dini kültürün toplumsal ve hukuki yansımalarından başka bir şey değildir. Her ne kadar kitabının önsözünde, İslam'a ve dine hürmet beslediğini belirterek, genel hatlarıyla bir *İslam enternasyonalizmi* etrafında birleşmesi gerektiğine inandığını ifade etse de, Arap kültürü ve geleneğiyle karışmış mevcut din algısının ve yaşantısının Türklerin ruhlarına ve karakterlerine uymadığını da savunur. Asım'a göre, Türklerin Müslüman olduktan sonra hayatı tamamen dinden ibaret olarak görmeleri ve bu zihniyet ve ahlakla yaşamaları nedeniyle dinin, toplum üzerinde gereğinden fazla izi ve tahripleri olmuştur. Burada onun İslamcı reformist yönü devreye girerek, söz konusu din anlayışının Türklerin tarihi din anlayışıyla uzlaştırılması gerektiğinin altını çizmekte, özellikle de kadın aleyhine olan durumlarda dini anlayışın yeniden tesis edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu noktada esas olan husus ise, İslam dininin, mevcut adet ve ananelerinin suni esasları değil, gerçek hayatın ve medeniyetin tabii ihtiyaçları göz önünde tutulmalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi büyük fikir tartışmalarının, hızlı değişim ve dönüşümün yaşandığı bir çağ olmuştur. Bu dönemde yaşamış olan düşünce adamlarını ele alırken de, bu kaotik döneme tanıklık etmiş olmanın getirdiği ani düşünce değişiklikleri veya çelişkiler dikkat çekmektedir. Hemen her konuda yazan, düşünen, sorgulayan bu dönem isimlerinin sağlıklı değerlendirmesini yapmak da bu anlamda zordur. Özcan'ın (2013) da belirttiği gibi, bu dönem düşünürleri gelenek ile modernlik arasındaki ilişki sorununu kendi çağlarının imkân ve koşulları dâhilinde ele alarak, bu meselelere yaklaşmış ve çözmeye çalışmışlardır. Bunu yaparken de çoğunlukla bir sentezlemeye girişmişlerdir. Dolayısıyla bu dönem düşünürlerini çalışırken araştırmacının bakış açısına da bağlı olarak aynı düşünür modernist, laik ya da batıcı olarak değerlendirilirken, başka bir araştırmacı tarafından İslamcı, gelenekçi vs. olarak değerlendirilebilmektedir. Asım da, başlangıç itibarıyla İslamcı bir dergide yayınlanan yazılarında, İslamcı bir çizgiye yakın dursa da, toplumdaki İslam algısı eleştirisiyle belirli ölçülerde reformist bir İslamcılığa yakın durduğu söylenebilir. Sonrasında İctihad dergisinde çıkan yazıları ve bu yazılarının içeriği itibarıyla de Batıcı bir çizgiye geçiş yapmıştır. Asım'ın gerek genç yaşta oluşu ve gerekse dönemin kaotik yapısı onun düşünce yapısındaki ani ve hızlı değişimi anlaşılır kılmaktadır. Bununla birlikte Asım'ın ismi geçen ama erken ölümü nedeniyle yayımlanmamış kitaplarının varlığı da onun düşünce dünyasını anlama yönünde bütünlüklü bir kavrayışı zorlaştırmaktadır.

Kaynakça

- Aksoy, M. (2005), Başörtüsü-Türban: Batılılaşma-Modernleşme, Laiklik ve Örtünme, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Akyüz, N. (2012), Türkiye'de Din Sosyolojisi, İçinde Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi, Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, 4. Baskı, Grafiker Yayınevi, Ankara.
- Asım, S. (1989), Osmanlıda Kadınlığın Durumu, Haz. Metin Martı, Arba Yayınları, İstanbul.
- Asım, S. (1909), "İlm-i İctima'a Nazaran İslamiyet", Sırat-ı Müstakim, C.II:1325.
- Asım, S. (1914), "Kadın Gibi", İctihad Dergisi, 1333.
- Asım, S. (1908), "İctimaiyyat ve Şeriat-ı İslamiyye", Sırat-ı Müstakim, C.II, 1324.
- Aydın, M. (2007), Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları: Tarihsel Gelişim ve Bazı Yönelimler, İçinde 'Din Sosyolojisi', Der. Y. Aktay, M. E. Köktaş, Genişletilmiş 3. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara.
- Berkes, N. (2002), Türkiye'de Çağdaşlaşma, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Berkes, N. (1975), Türk Düşününde Batı Sorunu, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- Bulut, F. (1999), İttihat ve Terakki'de Milliyetçilik Din ve Kadın Tartışmaları, Berfin Yayınları, İstanbul.
- Bulut, S. (2013), Türkçülerin Penceresinden Osmanlı'da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı, Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 10 Sayfa: 313-336.
- Çapcıoğlu, İ. (2009). Türkiye'de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arkaplan ve Yeni Gelişmeler Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi 2(1): 219-233.
- Efe, A. (2003), Salahaddin Asım'ın İslam Sosyolojisi İle İlgili Bir Yazısı Münasebetiyle, Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji, Yıl 3, Sayı:8.
- Er, İ. (2008), Din Sosyolojisi Makaleler. Genişletilmiş 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Göle, N. (2008), Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme, 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul.
- Günay, Ü. (2008), Din Sosyolojisi, Birleşik Yayınevi, Ankara.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2012), Türk Sosyolojisinde Temalar 1. Türkçülük, İslamcılık, Muhafazakârlık. Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2011), Türk Modernleşmesi Makaleler- 4. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özcan, U. (2013), İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eklektik Reformizmi: Geleneğin Modernleştirilmesi Ve İnkılabın Konserve Edilmesi, Muhafazakâr Düşünce, Muhafazakâr Düşünceyi Etkileyen Düşünürler I, Yıl 10 Sayı 37.
- Safa, P. (2010). Türk İnkılabına Bakışlar, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Şahin, M. C. (2012). Türkiye'de Din Sosyolojisi Eğitimi, Gündüz Yay. Ankara.
- Toker, İ. (2009), İslam Sosyolojisi Kavramı ve Ali Şeriatî Üzerine Kritik Bir Yaklaşım, Bilimname, XVI, 2009/1, 91-105.
- Toker İ. (2011), İslam Sosyolojisi Bibliyografik Bir Başlangıç, Eskiyeni Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi, sayı:22. Ss.76-79.
- Ülken, H. Z. (1979). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul.
- <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/tesetturu-bizans-tan-mi-devraldik-39122684>